

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνσταντίου (1950-2010)

Λίθινες φιάλες και κολυμβήθρες με ανάγλυφο διάκοσμο της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου από την Ελλάδα

Γιώργος ΠΑΛΛΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1239](https://doi.org/10.12681/dchae.1239)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΛΛΗΣ Γ. (2014). Λίθινες φιάλες και κολυμβήθρες με ανάγλυφο διάκοσμο της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου από την Ελλάδα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 119–130.

<https://doi.org/10.12681/dchae.1239>

Γιώργος Πάλλης

ΛΙΘΙΝΕΣ ΦΙΑΛΕΣ ΚΑΙ ΚΟΛΥΜΒΗΘΕΡΕΣ ΜΕ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΔΙΑΚΟΣΜΟ
ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ*

Από τη γλυπτική της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου στον ελλαδικό χώρο έχει σωθεί ένας μικρός αριθμός λίθινων αγγείων με ανάγλυφο διάκοσμο, που ταυτίζονται με φιάλες αγιασμού και κολυμβήθρες. Τα αντικείμενα αυτά, που απαντούσαν μόνο σε σημαντικούς ναούς και μοναστηριακά καθολικά, εξετάζονται ως προς το σχήμα τους, τη μορφή του διακόσμου, την παρουσία επιγραφών, τη διάκριση της χρήσης, τη θέση τους μέσα στο ναό, καθώς και τις πρακτικές της αφιέρωσής τους.

A small number of stone vessels with relief decoration has survived from the sculpture of the middle and late Byzantine periods in Greece, which are identified with holy water phiales and fonts. Found only in significant churches and monastic katholika, these objects are examined as far as their shapes, decorative form, the presence of inscriptions, their different uses, their position in the church as well as their dedication practices are concerned.

Μία μικρή αλλά ιδιαίτερη ομάδα στη γλυπτική της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου αποτελούν τα μεγάλα λίθινα αγγεία με ανάγλυφο διάκοσμο, τα οποία ταυτίζονται είτε με φιάλες αγιασμού—στις περισσότερες περιπτώσεις—, είτε με κολυμβήθρες βαπτίσμα-

τος. Στον σημερινό ελλαδικό χώρο έχουν καταγραφεί φιάλες στη μονή Εικοσιφοινίσσης στο Παγγαίο (τέλη 10ου-α' τέταρτο 11ου αι.)¹, στη μονή Χελανδαρίου (14ος αι.)², στη μονή Βατοπεδίου (τέλη 10ου-αρχές 11ου αι.)³, στη μονή Παντοκράτορος του Αγίου Όρους (10ος-

Λέξεις κλειδιά

Μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδος, Ελλάδα, Γλυπτική, Φιάλες αγιασμού και κολυμβήθρες.

Keywords

Middle and late Byzantine period, Greece, Sculpture, Holy water phiales and fonts.

* Ευχαριστώ θερμά το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεοσαλονίκης και την ανασκαφέα κ. Κάτια Λοβέρδου Τσιγαρίδα για την άδεια δημοσίευσης του σπαράγματος της φιάλης από τον Πλαταμώνα, καθώς και την αρχαιολόγο του Μουσείου κ. Αντιγόνη Τζιτζιμπάση για τη βοήθειά της. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο στην Αθήνα για την άδεια δημοσίευσης της φωτογραφίας αρ. ΧΑΕ 5213 από το Αρχείο Γ. Λαμπάκη και την παραχώρηση φωτογραφίας της φιάλης των Αγίων Αποστόλων, στο Επιγραφικό Μουσείο για την άδεια δημοσίευσης φωτογραφίας του κιονόσκου της μονής του Κυνηγού ΕΜ 9952, καθώς και στους αρχαιολόγους κ. Αικατερίνη Παντελίδου (1η ΕΒΑ) και κ. Γιώργο Σκιαδαρέση (11η ΕΒΑ) και την καθηγήτρια βυζαντινής αρχαιολογίας του πανεπιστημίου Αθηνών κ. Μαρία Κωνσταντουδάκη Κιτρομηλίδου, για την πρόθυμη παραχώρηση φωτογραφικού υλικού. Είμαι υπόχρεος στον πανοσιολογώτατο ηγούμενο π. Δαμασκηνό Ζαχαράκη για τη διευκόλυνση της φωτογράφισης της φιάλης που φυλάσσεται στη μονή Αγάθω

νος της Φθιώτιδας. Ευχαριστώ τέλος τον φίλο κ. Βασίλη Μαρίνη, επίκουρο καθηγητή Χριστιανικής Τέχνης και Αρχιτεκτονικής στο πανεπιστήμιο του Yale, για τις παρατηρήσεις του στο παρόν κείμενο.

¹ Μ. Καμπούρη, «Νέα στοιχεία από τη μεσοβυζαντινή φάση του καθολικού της μονής Εικοσιφοινίσσης», *ΕΕΠΣΑΠΘ Ε'* (1971-1972), *Παράρτημα*, 135-136, εικ. 1, πίν. 18α. Εφόσον εντάσσεται στον γλυπτό διάκοσμο του ναού, χρονολογείται στα τέλη του 10ου α' τέταρτο του 11ου αι.

² SLM. Nenadović, *Osam vekova Hilandara: gradenje i gradevine*, Beograd 1997, εικ. 137. Sl. Ćurčić, «The Exonarthex of Hilandar. The question of its function and patronage», στο V. Korac (επ.), *Huit siècles du monastère de Hilandar*, Belgrade 2001, 479-481, εικ. 10.

³ *Θησαυροί του Αγίου Όρους. Κατάλογος Έκθεσης*, Θεσσαλονίκη 1997, 275, αρ. λήμμ. 6.7. (Θ.Ν. Παζαράς).

11ος αι.)⁴, στον ναό του Αγίου Γεωργίου στη Βέροια (αρχές 14ου αι.)⁵, στο παρεκκλήσι του Αγίου Μηνά στη Λαμία (11ος αι.)⁶, στη μονή του Οσίου Λουκά στη Βοιωτία (μετά το 1011)⁷, στον ναό των Αγίων Αποστόλων στην αρχαία Αγορά της Αθήνας (τελευταίο τέταρτο 10ου αι.)⁸, στη μονή Οσίου Μελετίου στη Μεγαρίδα (γύρω στο 1100)⁹, στον ναό της Αγίας Κυριακής στον Μυστρά (πιθανώς 14ου αι.)¹⁰ και στον ναό της Παντανάσσης Φιλιπιάδος (πέμπτη δεκαετία 13ου αι.)¹¹. Η φιάλη της μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους (1060)¹² φέρει εγχάρακτο και όχι ανάγλυφο διάκοσμο, αλλά είναι σημαντική για το επιγραφικό κείμενο που τη συνοδεύει.

Η συγγενής ως προς το σχήμα και τη χρήση ομάδα των μεγάλων λίθινων δοχείων που έχουν αναγνωριστεί ως

κολυμβήθρες, περιλαμβάνει λιγότερα παραδείγματα, ένα από τη μονή Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη (πιθανώς 14ου αι.)¹³ και ένα δεύτερο από το Κάστρο του Πλαταμώνα (10ος-αρχές 11ου αι.)¹⁴. Το μαρμάρινο λειτουργικό σκεύος που σώζεται στον ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου και του Αγίου Μερκουρίου στην Άρτα (τέλη 12ου αι.) παραλληλίζεται από την Βαρβάρα Παπαδοπούλου με εκείνο του Πλαταμώνα¹⁵, οπότε θα μπορούσε να αποδοθεί στην ίδια κατηγορία¹⁶.

Ο Χαράλαμπος και η Λασκαρίνα Μπούρα έχουν συγκεντρώσει ορισμένα ακόμη αδημοσίευτα λίθινα λειτουργικά αγγεία, υπό τον χαρακτηρισμό «λεκάνες αγιασμού ή κολυμβήθρες»¹⁷, που βρίσκονται στον τρίκογχο ναό του Κόκκινου Νερού Κισσάβου¹⁸, στον Άγιο Πέτρο και Παύλο στα Λεύκτρα Βοιωτίας, στο Μουσείο

⁴ P. Androudis, «Nouvelles recherches et données archéologiques sur les monastères Byzantines abandonnés de l'Athos», *Βυζαντιακά* 24 (2004) 64, εικ. 18.

⁵ Th.N. Pazaras, «Reliefs of a sculpture workshop operating in Thessaly and Macedonia at the end of the 13th and the beginning of the 14th century», στο D. Davidov (επ.), *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. Recueil des rapports du IVe Colloque Serbo-Grec*, Belgrade 1987, 161 162. Θ. Παπαζώτος, «Η λεκάνη αγιασμού του καθολικού του Τιμίου Προδρόμου και συναφή παραδείγματα από τη Μακεδονία», *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία* (Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου 3 Οκτωβρίου 1993), *Πρακτικά*, τ. Β', Σέρρες 1998, 517 518, εικ. 5. Ίσως προέρχεται από την Παλαιά Μητρόπολη, με τον γλυπτό διάκοσμο της οποίας συνδέεται.

⁶ Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις ήμων κατά τὸ ἔτος 1904», *ΔΧΑΕ* περ. Α', τ. ΣΤ' (1906) 10, εικ. 1. Γ. Πάλλης, «Νέα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου από τη Φθιώτιδα και παρατηρήσεις σε δημοσιευμένα», *ΑΑΑ*, υπό έκδοση.

⁷ R.W. Schultz και S.H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the Dependent Monastery of Saint Nicholas in the Fields, near Skripou, in Boeotia*, London 1901, 19, 33, εικ. 22. L. Phillipides Bouras, «Font, Baptisma», *ODB* v. 2, New York Oxford 1991, 795 (η οποία την αναφέρει ως κολυμβήθρα).

⁸ Α. Ευγγόπουλος, *Τὰ βυζαντινὰ καὶ τουρκικὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν*, *ΕΜΜΕ* τευχ. Β', Ἀθήνα 1929, 79, εικ. 74. Α. Frantz, *The Church of the Holy Apostles. The Athenian Agora XX*, Princeton 1971, 17, pl. 10d. Παπαζώτος, *ό.π.*, 516 517. Phillipides Bouras, *ό.π.*, 795. Ο Ευγγόπουλος και η Μπούρα την ταυτίζουν με κολυμβήθρα.

⁹ Α.Κ. Ὁρλάνδος, «Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ παραλαύρια αὐτῆς», *ΑΒΜΕ* Ε' (1939 40), 103, εικ. 51. Phillipides Bouras, *ό.π.*, 795, σύμφωνα με την οποία πρόκειται για κολυμβήθρα. Χ. Μπούρας και Λ. Μπούρα, *Ἡ ἑλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 2002, 532.

¹⁰ G. Millet, «Inscriptions inédites de Mistra», *BCH* 30 (1906) 459 462, fig. 3. Ενώ ο Millet είναι διστακτικός, ο Παπαζώτος τάσσεται υπέρ της απόδοσής της στο νάρθηκα του ναού της Αγίας Κυριακής (Παπαζώτος, *ό.π.*, 517).

¹¹ Π.Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ Παντανάσσης Φιλιπιάδος»,

ΑΑΑ X (1977) 160, εικ. 15, σχ. 2. Ο ίδιος, «Ἀνασκαφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Παντανάσσης Φιλιπιάδος», *ΠΑΕ* 1977, 151, πίν. 93δ. Ο ίδιος, *Παντανάσσα Φιλιπιάδος*, Αθήνα 2007, 38 40, εικ. 35 36.

¹² G. Millet, J. Pargoire και L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, I*, Paris 1904, 107 108, αρ. 333. G. Millet, «Recherches au Mont Athos. III. Phiale et simandre à Lavra», *BCH* 29 (1905) 105 123, πίν. II, 1. L. Bouras, «Some Observations on the Grand Lavra Phiale and its Bronze Strobilion», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Η' (1975 1976), 86 88, πίν. 44. Η ίδια, «Dragon representations on Byzantine Phialae and Their Conduits», *Gesta* 16.2 (1977) 65. Παπαζώτος, *ό.π.*, 512 513.

¹³ Κ. Λοβέροδου Τσιγαρίδα, «Μεσοβυζαντινά γλυπτά από το Κάστρο του Πλαταμώνα», *Σύμμεικτα* 9.1 (1994), *Μνήμη Δ.Α. Ζακυνθνού*, 366, εικ. 19. Η ίδια, «Μαρμάρινο λειτουργικό σκεύος από το Κάστρο του Πλαταμώνα», *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 4 (1997) 59.

¹⁴ Σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη, Λοβέροδου Τσιγαρίδα, «Γλυπτά Πλαταμώνα», *ό.π.*, 331 368. Η ίδια, «Λειτουργικό σκεύος», *ό.π.*, 54 60. Η ίδια, *Το κάστρο του Πλαταμώνα*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2006, 43, εικ. 19.

¹⁵ Β.Ν. Παπαδοπούλου, «Η βυζαντινή μονή Παναγίας Περιβλέπτου. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της βυζαντινής Άρτας», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΚΣΤ' (2005) 298 299, εικ. 17.

¹⁶ Δύο ακόμη κολυμβήθρες αναφέρεται ότι βρίσκονταν άλλοτε στον ναό του Αγίου Γεωργίου στα Σεπόλια της Αθήνας (Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις τοῦ ἔτους 1899», *ΔΧΑΕ* περ. Α', τ. Δ' (1904) 10) και σε ναό της Παναγίας κοντά στην Πελασγία Φθιώτιδας (Ν.Ι. Γιαννόπουλος, «Ἡ μεσαιωνικὴ Φθιώτις καὶ τὰ ἐν αὐτῇ μνημεῖα», *ΔΙΕΕ* 8 (1922) 16 17), αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία για τη μορφή τους.

¹⁷ Μπούρας και Μπούρα, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, *ό.π.* (υποσ. 9), 532.

¹⁸ Αναφέρεται και από τον Ν. Νικονάνο, *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας. Από τὸ 10ο αἰῶνα ὡς τὴν κατὰκτηση τῆς περιοχῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1393. Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Αθήνα 1997, 111.

Εικ. 1. Η φιάλη της μονής Βατοπεδίου (Θησαυροί του Αγίου Όρους. Κατάλογος Έκθεσης, Θεσσαλονίκη 1997, 275).

Εικ. 2. Η φιάλη του ναού του Αγίου Γεωργίου στη Βέροια (11η ΕΒΑ).

Θηβών¹⁹, στη μονή Δαφνίου, στον Ταξιάρχη Χαρούδας στη Μάνη (ακόσμητη) και στη Νέα Μονή Χίου²⁰. Σε αυτές τις αδημοσίευτες ή ατελώς γνωστές περιπτώσεις προστίθενται τρεις επιπλέον φιάλες, από το Κάστρο του Πλαταμώνα, σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη (10ος-11ος αι.), από το σκευοφυλάκιο της μεταβυζαντινής μονής Αγάθωνος – στην Υπάτη Φθιώτιδας (12ος αι.) και από τον ναό του Αγίου Νικολάου Αχραγιά στη Λακωνία (πιθανώς 14ος αι.)²¹ – ίσως δε και το μεγάλο μαρμάρινο δοχείο (κολυμβήθρα;) που βρίσκεται στον αυλόγυρο του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου στην Αθήνα (υστεροβυζαντινών χρόνων);).

Συνολικά τα παραδείγματα λίθινων αγγείων με ανάγλυφο διάκοσμο της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, δημοσιευμένα ή επιγραμμιακά γνωστά, ανέρχονται σε είκοσι πέντε. Στη συνέχεια επιχειρείται μια γενική παρουσίασή τους, με παρατηρήσεις ως προς τη μορφή των αντικειμένων, το είδος και τη θέση του ανάγλυφου διακόσμου τους, την παρουσία επιγραφών, καθώς και το ζήτημα της διάκρισης της χρήσης τους, η οποία σε αρκετές περιπτώσεις είναι προβληματική.

Υλικό και σχήμα

Οι περισσότερες φιάλες και κολυμβήθρες έχουν λαξευτεί σε λευκό μάρμαρο. Πολύχρωμο, πολυτελές μάρμαρο κροκαλοπαγούς σύστασης απαντά στη φιάλη του καθολικού της μονής του Οσίου Λουκά.

Στην πλειονότητά τους, τα εξεταζόμενα αντικείμενα έχουν σχήμα ανοικτής λεκάνης με επίπεδο ή λοξότιμητο χείλος (Εικ. 1). Ιδιότυπο είναι το σχήμα της φιάλης της μονής του Οσίου Μελετίου, η οποία διαμορφώνεται εξωτερικά οκταγωνική, με μείωση προς τα κάτω. Πτυχωτή διαμόρφωση έχει εξωτερικά η φιάλη της μονής Χελανδαρίου. Στη Βέροια η λεκάνη της φιάλης ανοίγεται μέσα σε συμπαγή πλίνθο, η οποία βαίνει σε συμφυή χαμηλή κυκλική βάση (Εικ. 2). Ορθογωνική είναι η φιάλη της μονής Εικοσιφοινίσσης.

Η κολυμβήθρα του Πλαταμώνα έχει σχεδόν σφαιρικό σώμα, με επίπεδο πυθμένα στον οποίο διανοίγεται οπή απορροής. Κυλινδρικό είναι το σχήμα του αγγείου (πιθανόν κολυμβήθρας) από την Άρτα, όπως και του δοχείου του Μετοχίου του Τάφου στην Αθήνα.

Σε πολλές περιπτώσεις η εσωτερική περιφέρεια του χεί-

¹⁹ Για άλλη μνεία της, με φωτογραφία ακόσμητης όψης, βλ. επίσης Ch. Bouras, «Unfinished Architectural Members in Middle Byzantine Greek Churches», στο J.J. Emerick D.M. Deliyannis (eds), *Archaeology in Architecture. Studies in Honor of Cesil. L. Striker*, Mainz am Rein 2005, 2, εικ. 1.

²⁰ Χ. Μπούρας, *Η Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1981, 153.

²¹ Ν.Β. Δρανδάκης, «Από τα χριστιανικά μνημεία της Λακωνίας», *ΑΕ* 1994, 29. Η χρονολόγηση της φιάλης προτείνεται με βάση εκείνη του μνημείου.

Εικ. 3. Η φιάλη της μονής του Οσίου Λουκά.

λους διαμορφώνεται με εσοχή, προκειμένου να υποδεχτεί κάλυμμα. Αυτό συμβαίνει τόσο σε φιάλες, όσο και σε κολυμβήθρες, όπως δείχνει η περίπτωση του Πλατα-

μόνα²². Τα καλύμματα μπορεί να ήταν λίθινα ή μεταλλικά ή και ξύλινα. Το μοναδικό σωζόμενο λίθινο κάλυμμα είναι πιθανότατα αυτό της φιάλης της Βέροιας· έχει τετράγωνο και ελαφρά κωνικό σχήμα, με μία μεγάλη κυκλική οπή στο κέντρο, και η εξωτερική του επιφάνεια είναι αδρά κατεργασμένη.

Το σώμα των περισσότερων αγγείων βασιζόταν επάνω σε πόδιο ώστε να αποκτήσει το απαραίτητο ύψος για να είναι χρηστικό. Το πόδιο αυτό ήταν κατά κανόνα ανεξάρτητο, και γι' αυτό έχουν διασωθεί ελάχιστα δείγματα του (μονή Αγίου Ιωάννου Κυνηγού²³, μονή Χελανδαρίου). Συμφυές πόδιο υπάρχει στις φιάλες της Μεγίστης Λαύρας²⁴, των Αγίων Αποστόλων της Αθήνας και του Οσίου Λουκά· η τελευταία είναι εν γένει μοναδική ως προς το σχήμα της, που μιμείται πιστά αρχαίο μεταλλικό λέβητα (Εικ. 3). Η λεκάνη φέρει ταινία στο χείλος και δύο έξοργες λεοντοκεφαλές σε αντιδιαμετρικά σημεία και βασίζεται σε συμπαγές πόδιο, το οποίο αντιγράφει τη διαμόρφωση μιας μεταλλικής βάσης με τέσσερα στηρίγματα που απολήγουν σε λεοντόμορφα άκρα, συνδεόμενα μεταξύ τους με στεφάνη.

Διάκοσμος

Στις φιάλες και τις κολυμβήθρες ο ανάγλυφος διάκοσμος βρίσκεται επάνω στον κορμό του δοχείου και συνήθως στη μία πλευρά του, την κύρια προφανώς όψη η οποία θα ήταν στραμμένη προς την πλευρά των πιστών. Στη Μεγίστη Λαύρα και την Παντάνασσα Φιλιπιάδας απαντά αντίστοιχα στο χείλος και το επάνω τμήμα του σώματος. Μία μόνο φιάλη, η τετράπλευρη της Βέροιας, καλύπτεται σε όλες τις ορατές πλευρές της με ανάγλυφο διάκοσμο. Μοναδική είναι η περίπτωση διακόσμησης του πυθμένα στο σπάραγμα της φιάλης του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού (Εικ. 4), όπου έχει χαραχθεί πατριαρχικός σταυρός²⁵.

Ο σταυρός αποτελεί το κυρίαρχο διακοσμητικό θέμα, λόγω της ιδιότητάς του ως κατεξοχήν συμβόλου του

²² Λοβέρδου Τσιγαρίδα, «Λειτουργικό σκεύος», ό.π. (υποσ. 13), 55.

²³ Πρόκειται για κιονίσκο, η προέλευση του οποίου τεκμηριώνεται από το περιεχόμενο της επιγραφής που φέρει· βρέθηκε τον 19ο αι. στον Παρθενώνα και σήμερα φυλάσσεται στο Επиграφικό Μουσείο, με αρ.κατ. ΕΜ 9952 (Κ.Σ. Πιττάκης, ΑΕ 1842, φυλλ. 26, 512-513, αρ. 853. Σπ.Π. Λάμπρος (εκδ.), *Μιχαήλ Άκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ Σωζόμενα*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1880, 629-630. Α.Κ. Ορλάνδος, *Μεσαιωνικά μνημεία τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ-Πεντελικοῦ-Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω*, ΕΜ-ΜΕ τεῦχ. Γ', Ἀθήναι 1933, 171. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*,

10ος-12ος αἰ. Μουσείο Μπενάκη, 6ο Παράρτημα, Αθήνα 2010, 205 σημ. 3).

²⁴ Γι' αυτό ίσως αποκαλείται και κύπελον στην επιγραφή που αναφέρεται σε αυτήν.

²⁵ Στην ίδια περίπτωση ίσως ανήκει ένα σπάραγμα από τον Μυστρά που απέδωσε ο Gabriel Millet σε δοχείο, με σταυρό στον πυθμένα (G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIV et XV siècles*, Paris 1910, πίν. 63, αρ. 15).

Εικ. 4. Σπάραγμα πυθμένα φιάλης από τον Πλαταμόνα (Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού).

Εικ. 5. Η φιάλη από το παρεκκλήσιο του Αγίου Μηνά στη Λαμία (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ΧΑΕ 5213).

Χριστού, η βάπτισμα του οποίου σημαίνει την αφετηρία τόσο του βαπτίσματος των χριστιανών όσο και του αγιασμού των υδάτων. Στις απλούστερες περιπτώσεις παρουσιάζεται μεμονωμένος, χωρίς συμπληρωματικά στοιχεία. Η φιάλη των Αγίων Αποστόλων στην Αθήνα φέρει μόνον έναν ισοσκελή ταινιωτό σταυρό με θηλειές στα άκρα, στο κέντρο του οποίου συμπλέκεται τετράγωνο. Στον Άγιο Νικόλαο Αχραγιά υπάρχει απλός ισοσκελής σταυρός με διχαλωτά άκρα. Τρεις ισοσκελείς σταυροί –ένας με τριγωνικά σκέλη ανάμεσα σε δύο άλλους με αποστρογγυλεμένες απολήξεις, ενταγμένους σε κυκλικά διάχωρα– κοσμούν τη φιάλη της μονής Παντοκράτορος. Τέσσερις λατινικούς σταυρούς με διαπλατυσμένα άκρα φέρει η κολυμβήθρα της μονής Βλατάδων.

Περισσότερο διαδεδομένος είναι ο φυλλοφόρος σταυρός, που απαντά σε διάφορες παραλλαγές. Η λιτότερη εκδοχή του βρίσκεται στη φιάλη του Μυστρά, με δύο πλατιά οξύληκτα φύλλα να απολήγουν στα άκρα των οριζόντιων κεραιών του, και σε εκείνη της μονής Βατοπεδίου, όπου ένας σταυρός με διαπλατυσμένα άκρα και διπλό περίγραμμα πλαισιώνεται από δύο κλάδους με τρία φύλλα. Στη φιάλη της Λαμίας οι σαρκώδεις βλαστοί εκφύονται από το κάτω άκρο του λατινικού, με διπλό περίγραμμα σταυρού, το κέντρο του οποίου τονίζεται με ένα Χ-η σύνθεση συμπληρώνεται με δύο ξεχωριστούς, άλλου τύπου βλαστούς, εκατέρωθεν του κεντρικού θέματος (Εικ. 5).

Στη φιάλη της μονής Οσίου Μελετίου ο φυλλοφόρος σταυρός εγγράφεται σε πλατύ ορθογώνιο ταινιωτό

Εικ. 6. Η φιάλη της μονής Οσίου Μελετίου (Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου).

πλαίσιο με κόμβους (Εικ. 6). Τα κάτω διάκενά του γεμίζουν πυκνά με αντίρροπους βλαστούς σχήματος S, ενώ στα επάνω υπάρχουν ανθεμοειδή κοσμήματα. Κάτω από το πλαίσιο διαμορφώνεται μικρότερο διάχωρο, το οποίο συνδέεται με το πρώτο με κόμβο και περικλείει άλλο φυτικό στοιχείο. Στη Βέροια, από τη βάση του

Εικ. 7. Η φιάλη της μονής Αγάθωνος Φθιώτιδας.

σταυρού εκφύονται παχείς βλαστοί που ελίσσονται και διακλαδίζονται με ανθεμοειδή φύλλα και οξύληκτα ημίφυλλα, καλύπτοντας όλη τη διαθέσιμη επιφάνεια. Στις δύο πλάγιες πλευρές της ίδιας φιάλης απλώνεται ψαθωτό ταινιωτό πλέγμα, ενώ το χείλος της περιτρέχει πλοχμός.

Σε άλλα παραδείγματα ο σταυρός περιβάλλεται από κιβώριο, θέμα επίσης αγαπητό στη μεσοβυζαντινή γλυπτική. Στην Άρτα, ο φυλλοφόρος σταυρός εγγράφεται σε ορθογωνικό κιβώριο του οποίου το τόξο στηρίζεται σε δίδυμους κιονίσκους συνδεόμενους με άμμα. Στο όμοιου τύπου κιβώριο που κοσμεί τη φιάλη της μονής Αγάθωνος, ο σταυρός είναι πατριαρχικός (Εικ. 7), όπως και στην κολυμβήθρα από τον Πλαταμιώνα, όπου όμως εντάσσεται σε κιονοστήριχο ελεύθερο τόξο.

Οι περιπτώσεις όπου απαντά γεωμετρικός μόνο διάκοσμος, χωρίς χριστιανικά σύμβολα, είναι ελάχιστες. Στη μονή Εικοσιφοινίσσης, η ορθογωνική φιάλη κοσμεύεται στη μία πλευρά της με κομβίο με δύο τρίγωνα και έξι κύκλους που αλληλοσυμπλέκονται σχηματίζοντας έναν αστερίσκο, ο οποίος εγγράφεται σε μεγαλύτερο κύκλο. Στη φιάλη της Παντανάσσης Φιλιπιάδος ο διάκοσμος περιορίζεται σε μία σειρά απλών έξερων τοξυλλίων

ρωμανικής τεχνοτροπίας που διαχωρίζουν το σώμα της σε δύο επίπεδα. Στο Χελανδάρι υπάρχει μόνον κατακόρυφος πλοχμός στο πόδιο.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί και πάλι η φιάλη του Οσίου Λουκά· η απουσία χριστιανικών συμβόλων από τον διάκοσμό της, σε συνδυασμό με το πολύτιμο μάρμαρο και το σχήμα της, που όπως έχει ήδη σημειωθεί μιμείται μεταλλικό λέβητα αρχαίων χρόνων, καθιστά βάσιμη την εκτίμηση ότι πρόκειται μάλλον για αρχαίο αντικείμενο που χρησιμοποιήθηκε εκ νέου στη μονή. Ως αντίστοιχη περίπτωση μπορεί να παραβληθεί αυτή της μεγάλης φιάλης με τους ανάγλυφους όψεις που βρίσκεται σήμερα στον εξωνάρθηκα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, μνείες της οποίας εντοπίζονται σε γραπτές πηγές²⁶, η Λασκαρίνα Μπούρα είχε αποδώσει εμμέσως πλην σαφώς τη συγκεκριμένη φιάλη στην ύστερη αρχαιότητα, αν όχι και παλαιότερα.

Τεχνικές

Η βασική τεχνική που χρησιμοποιείται στον διάκοσμο των εξεταζόμενων έργων είναι αυτή του χαμηλού αναγλύφου (Εικ. 8). Αρκετά κοινή είναι η χρήση της κοίλης πρισματικής γλυφής, που διαδίδεται από τον 10ο αι. και εξής και ζωηρεύει το ανάγλυφο με τις φωτοσκιάσεις της²⁷. Η τεχνική του επιπεδόγλυφου, που χρησιμοποιείται στις φιάλες της μονής Αγάθωνος και της Βέροιας, αρχίζει να γνωρίζει μεγάλη διάδοση από τον 12ο αι., με αποκορύφωμα στα τέλη του 13ου-αρχές 14ου αι.²⁸, συνδυαζόμενη ενίοτε με χρωματιστή κηρομαστίχη στο βάθος των θεμάτων. Μεγάλη λιτότητα χαρακτηρίζει την απόδοση διακοσμητικών σχεδίων με βαθειά ή ρηχή εγχάραξη, όπως παρατηρείται στις φιάλες της Μεγίστης Λαύρας και του Αχραγιά.

Η απουσία έντονα έξερων στοιχείων ή της διπλεπίπεδης τεχνικής ίσως οφείλεται στο σχήμα των αγγείων, που θα καθιστούσε τέτοιου είδους διακοσμητικά αρκετά εύθραυστα και ίσως δημιουργούσε στους κληρικούς που στέκονταν μπροστά ή γύρω τους δυσκολίες κατά τη χρήση τους.

²⁶ Bouras, «Dragon representations», ό.π. (υποσ. 12), 65 68. Fr.A. Broilo, «Cleanses the sins with the water of pure flowing font: Fountains for Ablutions in the Constantinopolitan Context», *Revue des Etudes Sud-Est Europeenes* 47 (2009) 19, 21.

²⁷ Λ. Μπούρα, *Ό γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, 117 118.

²⁸ Pazaras, «Reliefs of a sculpture workshop», ό.π. (υποσ. 5), 159 182. Θ.Ν. Παζαράς, «Η γλυπτική στη Μακεδονία κατά την Παλαιολόγεια περίοδο», στο *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων* (Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 14 20 Δεκεμβρίου 1992), *Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 2002, 476 479, εικ. 17 32.

Επιγραφές

Οι λιγιστές επιγραφές που έχουν χαραχθεί σε λίθινα αγγεία είναι κυρίως απλά πρωτογράμματα που πλαισιώνουν το διακοσμητικό ανάγλυφο ή εντάσσονται στη σύνθεσή του. Στη φιάλη της μονής Αγάθωνος το κιβώριο με τον σταυρό περιβάλλεται από τα αρχικά IC XC, όπως ο σταυρός στον πυθμένα της φιάλης από τον Πλαταμώνα. Το ίδιο συμπλήρωμα απαντά στα άνω διάκενα του σταυρού στο κιβώριο του αγγείου της Άρτας και σε δισκάρια στην ίδια θέση στην κολυμβήθρα του Πλαταμώνα. Σε πιο αναπτυγμένη μορφή -IC XC NI KA- βρίσκεται στις φιάλες της Βέροιας και του Μυστρά, όπου τα αρχικά κατανέμονται συμμετρικά στα τέσσερα διάκενα του σταυρού. Στη φιάλη της Λαμίας τα πρωτογράμματα είχαν χαραχθεί στα άνω διάκενα του φυλλοφόρου σταυρού και είχε διασωθεί μόνον το δεξιό, ΘΥ, το οποίο ίσως αποτελούσε την κατάληξη του συμπλήρωματος Ι Χ Υ ΘΥ (Ίησοῦς Χριστὸς υἱὸς Θεοῦ)²⁹.

Σπάνιες είναι οι περιπτώσεις αναγραφής αφιερωτικών κειμένων. Στη φιάλη του Μυστρά έχει διασωθεί η επιγραφή της αφιέρωσής της στη μονή της Αγίας Κυριακής από τον Ιωάννη Χελωνή και την οικογένειά του. Το κείμενο έχει χαραχθεί σε πέντε στίχους επάνω στο σώμα του αγγείου, στα αριστερά του σταυρού που το διακοσμεῖ. Η φιάλη της Μεγίστης Λαύρας παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα της ύπαρξης πολύστιχης αφιερωτικής επιγραφής που αναφέρεται μεν σε αυτήν αλλά έχει χαραχθεί σε πλάκα που ίσως ήταν τοποθετημένη σε κιβώριο που την σκέπαζε. Η περίπτωση του ανεπίγραφου κιονίσκου-βάσης κολυμβήθρας από τη μονή του Κυνηγού είναι η μόνη γνωστή του είδους αυτού, με κείμενο αφιερωτικού επίσης περιεχομένου (Εικ. 9).

Παρατηρήσεις

Μικρό σε αριθμό, διεσπαρμένο γεωγραφικά και κλιμακούμενο χρονολογικά από τα τέλη του 10ου μέχρι τον 14ο αι., το ξεταξζόμενο υλικό συγκροτεί όπως σημειώθηκε μια ιδιαίτερη ομάδα στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή γλυπτική. Η θέση του στο κεφάλαιο αυτό της τέχνης αποτιμάται μάλλον ως δευτερεύουσα, καθώς ο ανάγλυφος διάκοσμος είναι κατά κανόνα περιορισμένος σε έκταση και αναπαραγάγει επί το πλεί-

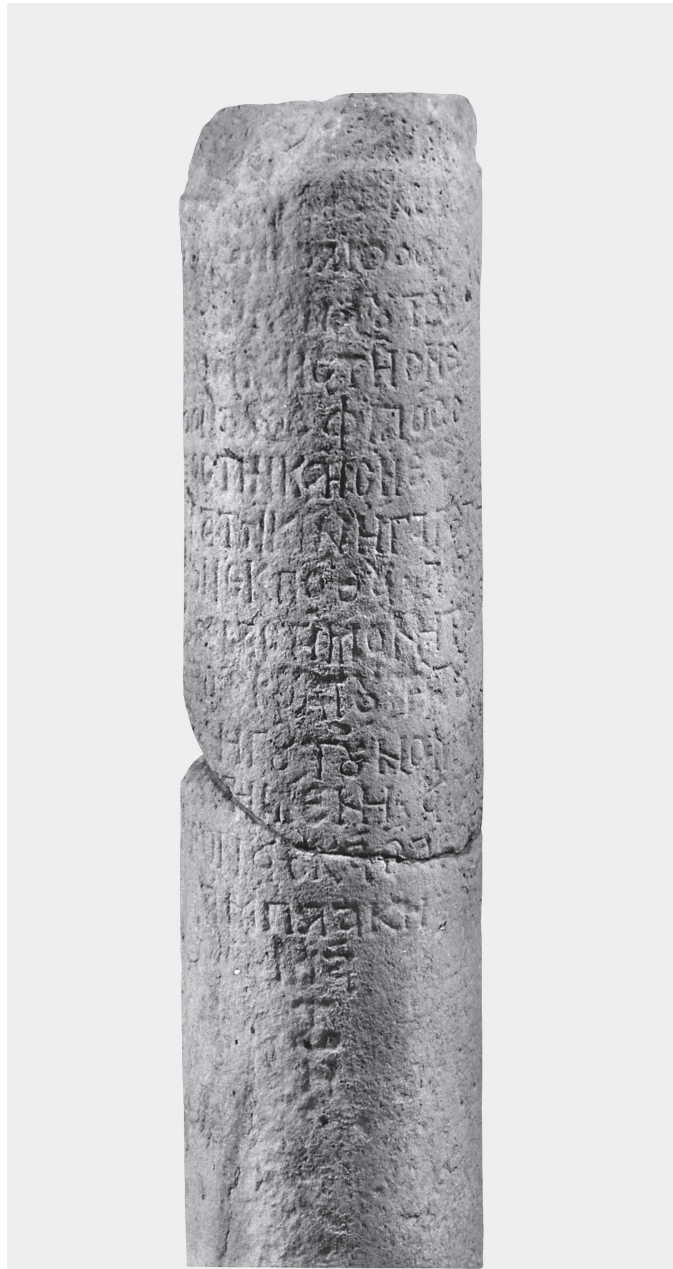
Εικ. 8. Η φιάλη από τον ναό των Αγίων Αποστόλων της αρχαίας Αγοράς των Αθηνών (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο).

στον παραλλαγές του φυλλοφόρου σταυρού, με τις βασικές τεχνικές επεξεργασίας του λίθου. Η προσέγγισή του, απαραίτητη για την εποπτεία της διάδοσης και εξέλιξης της μαρμαρογλυπτικής, αντιμετωπίζει δύο αλληλένδετα προβλήματα, της διάκρισης της χρήσης των λίθινων αγγείων και της θέσης τους στους ναούς.

Η σύγκριση ως προς το πρώτο ζήτημα, που αναφέρεται συχνά στη σχετική βιβλιογραφία, οφείλεται στην έλλειψη αρχαιολογικών τεκμηρίων αλλά και στην ομοιότητα που μπορεί να παρουσιάζουν ως προς το σχήμα τους αγγεία που εξυπηρετούν την τελετή του αγιασμού ή το

²⁹ G. Babić, «Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècles», *Byzance et les Slaves. Études de*

Civilization. Mélanges Ivan Dujčev, Παρίσι, γ.γ., 10.

Εικ. 9. Ο ενεπίγραφος κιονίσκος-βάση της κολυμβήθρας της μονής του Κυρηγού, ΕΜ 9952 (Επιγραφικό Μουσείο).

μυστήριο του βαπτίσματος. Η ασφαλής διάκριση της χρήσης μπορεί να επιχειρηθεί κατ' αρχάς μέσα από τις επιγραφές που συνοδεύουν τα ίδια τα αντικείμενα, οι οποίες είναι όμως ελάχιστες. Η φιάλη του Μυστρά αναφέρεται στην επιγραφή της ως *ἀγιαστήριον*, οπότε η ταύτιση είναι βέβαιη, και το ίδιο ισχύει στην περίπτωση

της Μεγίστης Λαύρας, η φιάλη της οποίας προσδιορίζεται στο σχετικό κείμενο ως *ἀγιασματος ἄγγος*. Η χαμένη και άγνωστου σχήματος λίθινη λεκάνη την οποία στήριζε ο κιονίσκος από τη μονή Κυρηγού περιγράφεται ως *λίθος εἰς τύπον λουτροῦ Διαθήκης τῆς Νέας*, παραπέμποντας σε χρήση κολυμβήθρας.

Τα παραδείγματα από τον Μυστρά και τη Μεγίστη Λαύρα έχουν μορφή ανοικτής λεκάνης, εντούτοις το σχήμα δεν αποτελεί σταθερό κριτήριο για την αναγνώριση της χρήσης. Η γενικευμένη ταύτιση των ανοικτών λεκανόσχημων αγγείων με φιάλες και εκείνων με υψηλότερο σώμα και πιο στενό χείλος με κολυμβήθρες δεν είναι υποχρεωτική, όπως δείχνουν δύο παραδείγματα από την Κάτω Ιταλία. Το πρώτο, από τη Μεσσήνη (1135)³⁰, μοιάζει λόγω σχήματος με φιάλη αλλά προσδιορίζεται με δύο επιγραφές ως *βαπτιστήριο* και *κολυμβήθρα*· το ίδιο συμβαίνει και με το δεύτερο, από την Ογία (αρχές πιθανότατα του 11ου αι.), στο χείλος του οποίου διαβάζεται η φράση *κολυμβήθρα τῶν ψυχῶν*³¹. Το στοιχείο αυτό επιβάλλει μία πιο συντηρητική στάση στην αναγνώριση των αγγείων αυτού του σχήματος ως φιαλών αγιασμού.

Τον προσδιορισμό της χρήσης θα βοηθούσε η γνώση της αρχικής θέσης των αγγείων στα μνημεία για τα οποία προορίζονταν, ωστόσο σχεδόν όλα έχουν βρεθεί αποσπασμένα από αυτήν. Πρόκειται για το δεύτερο προβληματικό σημείο στη μελέτη της συγκεκριμένης κατηγορίας αντικειμένων. Ως προς τις φιάλες αγιασμού, τα πράγματα είναι αρκετά σαφή, κυρίως χάρη στην έρευνα του πρόωρα εκλιπόντος Θανάση Παπαζώτου, ο οποίος, εξετάζοντας περιπτώσεις από τη βόρεια Ελλάδα και τη Σερβία, απέδειξε ότι οι λίθινες λεκάνες που εντοπίζονται στον νάρθηκα ναών χρησιμοποιούνταν για την τελετή του αγιασμού που γινόταν στο συγκεκριμένο χώρο και πλαισιώνονταν μάλιστα από τοιχογραφίες με σχετική θέματολογία³². Στη μονή του Οσίου Λουκά, στο σκοπό αυτό φαίνεται ότι ήταν αφιερωμένο το νοτιοδυτικό διαμέρισμα-παρεκκλήσιο του καθολικού,

κατάλληλα διακοσμημένο με σχετικές παραστάσεις και επιγραφές, στο οποίο βρέθηκε και η φιάλη³³. Την ίδια τελετή εξυπηρετούσαν και οι φιάλες που υπήρχαν στην αυλή ναών, μέσα σε ιδιαίτερο κιονοστήριχο κιβώριο, οι οποίες μπορούν να θεωρηθούν ως συνέχεια των κρηνών του αιθρίου των παλαιοχριστιανικών βασιλικών³⁴, αλλά η διάδοσή τους στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο ήταν μάλλον αρκετά περιορισμένη. Το μόνο επιβεβαιωμένο παράδειγμα, το υστεροβυζαντινό κιβώριο της φιάλης του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, έχει κατεδαφιστεί και σήμερα διατηρείται μόνον η παλαιοχριστιανική μαρμάρινη λεκάνη³⁵. Αντίστοιχη κατασκευή εικάζεται ότι υπήρχε στη μονή της Μεγίστης Λαύρας, στην οποία αποδίδεται η σωζόμενη επιγραφή. Στην Παντάνασσα Φιλιππιάδας η φιάλη ήταν μεν τοποθετημένη εξωτερικά, μπροστά από τη στοά της δυτικής όψης του ναού, αλλά δεν βρέθηκαν ίχνη κιβωρίου³⁶.

Εάν με τα παραπάνω μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν υπάρχουν ασάφειες σχετικά με τη θέση των φιαλών αγιασμού στον νάρθηκα και σπανιότερα στο προαύλιο ναών, προβληματικό παραμένει το ζήτημα της θέσης των λίθινων αγγείων που αναγνωρίζονται ως κολυμβήθρες. Ο Παπαζώτος σημειώνει με βάση τα λειτουργικά κείμενα ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο η τελετή του βαπτίσματος γινόταν στο μεγαλύτερο μέρος της εντός του κυρίως ναού³⁷. Έχοντας υπόψη ότι στον χώρο αυτόν δεν ανευρίσκονται λίθινα λειτουργικά σκεύη *in situ*, ούτε ίχνη από τυχόν θέση τοποθέτησής τους, συμπεραίνεται ότι η κολυμβήθρα του βαπτίσματος θα ήταν φορητή και επομένως όχι λίθινη, διότι δεν θα ήταν δυνατό να μετακινείται εύκολα και συχνά. Αφού επομένως οι κολυμβήθρες δεν βρίσκονταν στον κυρίως ναό, ούτε και στον

³⁰ Br. Lavagnini, «Ancora sull'Archimandrita Luca», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Δ' (1964 1965) 253 256, πίν. 46 47. A. Guillou, *Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie*, Rome 1996, 201 202, αρ. 189, πίν. 177 178.

³¹ Guillou, ό.π., 178 179, αρ. 168, πίν. 163.

³² Παπαζώτος, ό.π. (υποσ. 5), 510 516.

³³ Th. Chatzidakis Bacharas, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales*, Αθήνα 1982, 113 118. Sh.E.J. Gerstel, «The Layperson in Church», στο D. Krueger (ed.), *Byzantine Christianity. A People's History of Christianity*, τ. 3., Minneapolis 2006, 118, έγγρ. πίν. D.

³⁴ Α. Κ. Όρλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, Αθήνα 1994², 110 124, εικ. 63 78.

³⁵ Ch. Diehl, M. le Tourneau και H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918, 69 70, εικ. 28 29. Γ.Α. Σωτηρίου και Μ.Γ. Σωτηρίου, *Η βασιλική τοῦ Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, έν Αθήναις 1952, 68 70, εικ. 16, πίν. 3β. R. Cormack, *Ο ναός του Αγίου*

του Δημητρίου. Υδατογραφίες και σχέδια του W.S. George, Θεσσαλονίκη 1985, 80. Παπαζώτος, ό.π., 512. Ch. Bakirtzis, «The Urban Continuity and Size of Byzantine Thessaloniki», *DOP* 57 (2003) 50. Broilo, ό.π. (υποσ. 26), 22 23.

³⁶ Αβέβαιη είναι η περίπτωση του χριστιανικού Παρθενώνα στην Αθήνα, όπου ορισμένα τμήματα ενεπίγραφου κυκλικού κοσμητή ή επιστυλίου αποδόθηκαν παλαιότερα σε κιονοστήρικτη κατασκευή που περιέβαλε φιάλη (Γ.Α. Σωτηρίου, *Μεσαιωνικά μνημεία Αττικής. Α. Αθηνών*, ΕΜΜΕ τεύχ. Α', Αθήνα 1927, 42, εικ. 24β. Δ.Ι. Πάλλας, «Η φιάλη τοῦ χριστιανικοῦ Παρθενώνος», *ΔΧΑΕ* περ. Γ', τ. Α' (1932) 19 32. Μ. Σκλάβου Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, 178, αρ. 246). Ο Χαράλαμπος Μπούρας αμφισβήτησε πρόσφατα αυτή την ερμηνεία, επισημαίνοντας ότι τίποτα δεν αποδεικνύει την προέλευση των έντεκα συνολικά θραυσμάτων από τον Παρθενώνα (Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, ό.π. (υποσ. 23), 138 139).

³⁷ Παπαζώτος, ό.π. (υποσ. 5), 509 510.

νάρθηκα, που φιλοξενούσε τις φιάλες του αγιασμού, απομένει η πιθανότητα τοποθέτησής σε ιδιαίτερο χώρο βαπτιστηρίου³⁸. Αλλά οι περιπτώσεις ναών των εξεταζόμενων χρόνων με βαπτιστήρια είναι πολύ σπάνιες. Στον περίκλειστο μεσοβυζαντινό ναό της Μοσυνόπολης (β' μισό 11ου αι.), κοντά στην Κομοτηνή, βρέθηκε χώρος βαπτιστηρίου στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα³⁹. Στο Πολύστυλον (Αβδηρα), εντοπίστηκε οκταγωνικό βαπτιστήριο προσκολλημένο σε τρικλιτη μεσοβυζαντινή βασιλική (11ος αι.)⁴⁰, με προγενέστερη παλαιοχριστιανική φάση⁴¹. Όμως, και στις δύο περιπτώσεις οι κολυμβήθρες ήταν κτιστές και σταυρόσχημες. Το ερώτημα για τη θέση των μεγάλων λίθινων αγγείων βαπτίσματος παραμένει επομένως ανοικτό.

Σε κάθε περίπτωση, οι σωζόμενες φιάλες αγιασμού είναι αριθμητικά πάρα πολύ λίγες σε σύγκριση με το πλήθος των γνωστών μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών ναών, ακόμα δε λιγότερες οι κολυμβήθρες. Το δεδομένο αυτό οδηγεί στην εκτίμηση ότι τέτοια λίθινα σκεύη απαντούσαν μόνο σε ναούς με ιδιαίτερη σημασία, όπως είναι οι επισκοπικές εκκλησίες ή τα καθολικά μεγάλων μονών. Επρόκειτο δηλαδή για αντικείμενα πολυτελείας, τα οποία είχαν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν πρόσωπα που διέθεταν αξιώματα και πλούτο ή μεγάλα μοναστικά καθιδρύματα. Προς αυτό συγκλίνουν και οι μαρτυρίες της γραμματείας για αυτοκράτορες που κόμισαν με φιάλες ναούς της Κωνσταντινούπολης, όπως ο Βασίλειος Α΄ τη Νέα⁴² και ο Ανδρόνικος Α΄ τους Αγίους Τεσσαράκοντα Μάρτυρες⁴³.

Η διαδικασία της παραγγελίας και της ανάθεσης μιας

λίθινης φιάλης ή κολυμβήθρας αποτελεί θέμα που ελάχιστα φωτίζεται από τα ίδια τα μνημεία. Ορισμένα στοιχεία προσκομίζουν οι προαναφερόμενες αφιερωτικές επιγραφές. Η φιάλη της Μεγίστης Λαύρας είναι σύμφωνη με το κείμενο έργο εκκλησιαστικού αξιωματούχου, του *ποιμενάρχου* (ηγουμένου;) Ιωάννη, που πραγματοποιήθηκε *χερσὶ τῶν λιθοξῶν*. Στο παράδειγμα του Μυστρά, η επιγραφή μαρτυρεί ότι η δωρεά του αντικειμένου προς τη μονή της Αγίας Κυριακής έγινε *ένεκεν ἐξόδου καὶ κόπου* του Ιωάννου Χελωνή· οι συνήθειες σε αφιερωτικές επιγραφές επικλητικές φράσεις υπέρ συγχωρήσεως και σωτηρίας⁴⁴, εδώ παραλείπονται. Το ρήμα *ἐδόθη* με το οποίο αρχίζει το κείμενο σε πρώτο πρόσωπο, σαν να μιλά η ίδια η φιάλη, δεν αποκλείεται να υπονοεί ότι δεν πρόκειται για έργο που λαξεύτηκε ειδικά για τη μονή Αγίας Κυριακής με δαπάνη του Χελωνή, αλλά υπήρχε ήδη και ο δωρητής το εξασφάλισε για να το αφιερώσει⁴⁵. Το τελευταίο φαίνεται να ισχύει στην περίπτωση της χαμένης κολυμβήθρας της μονής του Κυνηγού, την οποία *εἰς Ἀττικὴν ἤγαγε ... ἐκ πόθου* ο μοναχός Φιλόσοφος, *εἰς λύτρων εἰς κάθαρσιν ἀμπλακημάτων*. Αν και εκτός των γεωγραφικών ορίων της παρούσας πραγμάτευσης, αξίζει να μνημονευθούν δύο άλλα παραδείγματα όπου η ταυτότητα του δωρητή μαρτυρείται επιγραφικά: η κολυμβήθρα της Μεσσήνης *ἐκοιλάνθη τῇ κελύσει* του αρχιμανδρίτη Λουκά, από τον τεχνίτη Γανδούλφο, ενώ ως κτήτορας ενός χαμένου σήμερα μαρμαρίνου αγγείου από το Πάνιον της Ανατολικής Θράκης (861/2) επιγράφεται ένας Ιωάννης, μάλλον λαϊκός⁴⁶. Από το μικρό αυτό δείγμα φαίνεται επομένως ότι στην

³⁸ Μπούρας και Μπούρα, *Ἑλλαδικὴ Ναοδομία*, ὅ.π. (υποσ. 9), 532.

³⁹ Ν. Ζήκος, *Μαξιμιανούπολις – Μοσυνόπολις. Ανασκαφή περικεντρων ναού*, Καβάλα 2008, 54 55, εικ. 50 52. Ενδιαφέρον είναι ότι στη νότια πλευρά του νάρθηκα, σε κόγχη που ο ανασκαφέας χαρακτήριζε ως προσκνητάρι (ὅ.π., 55 56, εικ. 53), διατηρείται βάση κίονα, στο επίπεδο της απόληξης του οποίου διαμορφώνεται στον τοίχο κοιλότητα που φαίνεται κατάλληλη για τη μερική πάκτωση μιας λεκάνης – ο κίονας θα μπορούσε να αποτελεί το πόδι της. Εάν η εκτίμηση αυτή είναι ορθή, πρόκειται για μια περίπτωση όπου παρουσιάζεται με σαφήνεια η κατανομή των δύο τελετών στο ναό, του αγιασμού στη φιάλη του νάρθηκα και του βαπτίσματος στον ιδιαίτερο χώρο του βαπτιστηρίου.

⁴⁰ Γ.Ε. Μυλωνάς (επ.), *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1984*, Αθήνα 1985, 15, εικ. 6. Χ. Μπακιρτζής και Ν. Ζήκος, «Ανασκαφή Πολυστύλου Ἀβδήρων», *ΠΑΕ* 1984, Α΄, 15 16, πίν. 16α και 17α. Ν. Ζήκος, *ΑΔ* 39 (1984) Β΄, 288, πίν. 147α.

⁴¹ Ὡς προς την παρουσία βαπτιστηρίων σε μεσοβυζαντινούς ναούς της Θράκης, ο Νικόλαος Ζήκος διατυπώνει την υπόθεση ότι μπορεί να έχουν σχέση με τη βάπτιση ενηλίκων στο πλαίσιο των συ

χνών εποικισμών που γίνονταν στην περιοχή κατά την περίοδο αυτή (Ζήκος, *Μοσυνόπολις*, ὅ.π., 85).

⁴² Σύν. Θεοφάνους, εκδ. I. Bekker, *Theophanes continuatus* [CSHB], Βόννη 1838, 327 328. Bouras, *Dragon Representations*, ὅ.π. (υποσ. 12), 65. Broilo, ὅ.π. (υποσ. 26), 19 20.

⁴³ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, εκδ. I. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11.1], Βερολίνο Νέα Υόρκη 1975, 332. Bouras, «Dragon Representations», ὅ.π., 65. Broilo, ὅ.π., 21.

⁴⁴ Πρβλ. ενδεικτικά τις καθιερωμένες στα μνημεία της Μάνης φράσεις, S. Kalopissi Verti, «Epigraphic Evidence in Middle Byzantine Churches of the Mani. Patronage and Art Production», στο Μ. Ασπρά Βαρδαβίκη (επ.), *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, τ. 1, Αθήνα 2003, 339 354.

⁴⁵ Το *ένεκεν ἐξόδου καὶ κόπου* μπορεί σε αυτή την εκδοχή να σημαίνει τη δαπάνη της αγοράς και τον κόπο της μεταφοράς και τοποθέτησης της φιάλης.

⁴⁶ C. Asdracha, «Inscriptions de la Thrace orientale (VIIe XIe siècles). Présentation et commentaire historique», *ΑΔ* 44 46 (1989 1991), Μελέτες, 271 272, αρ. 69.

αφιέρωση έργων της εξεταζόμενης κατηγορίας δραστηριοποιούνταν υψηλόβαθμοι κληρικοί, μοναχοί και λαϊκοί, σε μοναστικό κατά προτίμηση περιβάλλον⁴⁷.

Από άλλα παραδείγματα προστίθενται επιπλέον ενδείξεις για το ζήτημα. Η υπόθεση ότι η πολυτελής, πιθανότατα αρχαία φιάλη της μονής του Οσίου Λουκά μπορεί να στάλθηκε από την Κωνσταντινούπολη για τον εξοπλισμό του καθολικού δείχνει βάσιμη, όχι μόνο λόγω της σχέσης του μνημείου με την τέχνη της, αλλά και διότι η βυζαντινή πρωτεύουσα ήταν τόπος συγκέντρωσης και ανακύκλωσης τέτοιου σπάνιου υλικού⁴⁸. Αντίθετα, η φιάλη της μονής του Οσίου Μελετίου ανήκει σαφώς

τεχνοτροπικά στο σύνολο των αρχιτεκτονικών γλυπτών του καθολικού, μαζί με τα οποία θα παραγγέλθηκε και θα φιλοτεχνήθηκε. Στην Παντάνασσα Φιλιππιάδος η δυτικότερη φιάλη πρέπει να είναι επίσης έργο του συνεργείου που λάξευσε τα ρωμανικής τεχνοτροπίας αρχιτεκτονικά γλυπτά του κτηρίου. Κατά περίπτωση λοιπόν, η αφιέρωση μιας φιάλης ή, σπανιότερα, μιας κολυμβήθρας σε ένα βυζαντινό ναό, είτε ήταν μέρος του συνόλου του γλυπτού αρχιτεκτονικού διακόσμου του, είτε γινόταν ανεξάρτητα, ακόμα και μετά την πάροδο ικανού διαστήματος από την ολοκλήρωσή του.

⁴⁷ Μία μάλλον αντίστοιχη περίπτωση, αυτοκρατορικής όμως χορηγίας, μαρτυρεί χαμένη σήμερα επιγραφή από τη Φιλαδέλφεια της Μικράς Ασίας, σύμφωνα με την οποία ο επίσκοπος Θεόκλητος έστησε *λουτήρα φαιδρον ... εκ τῶν κρηπέδων*, με δαπάνη των Ανδρονίκου Β' και Μιχαήλ Θ' (H. Grégoire, «Notes sur deux inscriptions byzantines», *BCH* 32 (1908) 514 518. Ο ίδιος, *Recueil des*

inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure, Paris 1922, 125 126, αρ. 343bis). Είναι ωστόσο ασαφές τί ακριβώς είδους κατασκευή εννοείται με τον όρο λουτήρα.

⁴⁸ J. P. Sodini, «Marble and Stoneworking in Byzantium, Seventh Fifteenth Centuries», στο A. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium*, τ. I, Washington D.C. 2002, 138 140.

Georgios Pallis

STONE PHIALES AND FONTS WITH RELIEF DECORATION OF THE MIDDLE AND LATE BYZANTINE PERIOD FROM GREECE

The subject of this study is the small group of stone vessels of the middle and late Byzantine period from Greece, which are known in the respective bibliography as holy water phiales or fonts. Almost all have been found removed from their original positions and now are interspersed in monasteries, churches and museums.

Carved for the most part in white marble, they come in a variety of shapes, the basic one being the open basin, which was supported on an attached or free-standing podium. There are also cases of round, cylindrical and four-sided shapes. The rim in some cases is shaped to have a lid covering.

The relief decoration is usually placed on the main façade of the vessel with a few exceptions where it goes around or covers the entire surface. The bottom is rarely decorated. The dominating motif is the cross, in various types and variations (isolated, foliated, within a ciborium), while there are a few examples with only geometric decoration. Some phiales and fonts bear inscriptions, which contain first letters or dedicatory texts.

The basic question in this study is the distinction in usage between holy water phiales and fonts. There are few inscriptions that elucidate this matter, while the vessel shapes themselves do not necessitate a specific use. The lack of knowledge about their original positions creates a major obstacle in answering this question. The examination of written sources and certain surviving monuments, mainly by Thanasis Papazotos have revealed that holy water phiales were placed in the narthex. On the other hand, the position of stone fonts remains completely unclear.

In any case, the small number of this type of vessel - in the present study just twenty-five are recorded throughout Greece - illustrates that these are luxury objects found in important churches and monastic katholika. In dedications of such objects, known to us through inscriptions, the donors are high-ranking clerics or laity. Apparently, the placement of a phiale or less often of a font in a church was either part of the entire sculptural decoration or was done independently even after the completion of the building.